

УДК 159.92

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.1.05>

СТАНІСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛАРІОНОВ,

кандидат психологічних наук, доцент,
Національна академія Національної гвардії України (м. Харків),
кафедра психології та педагогіки;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3027-8535>,
e-mail: larionov1985@gmail.com;

ПАВЛО ВАЛЕНТИНОВИЧ МАКАРЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 4;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9373-3403>;

ВІКТОРІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА ДОЦЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7757-2793>

ПОВЕДІНКОВА ДІАГНОСТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

Подано результати емпіричного дослідження агресивної поведінки працівників Національної поліції. Виявлено показники тестометричної агресивності працівників поліції різної статі, проведено їх порівняльний аналіз. Здійснено стандартизацію психотренінгової вправи «Стілець» за шкалами, що відображають стратегії заперечення, заміщення, пошуку допомоги, агресії, регресу та співробітництва. Визначено критерії прояву та рівнів вираженості зазначених стратегій у поведінці учасників тренінгу. На підставі цього визначено показники поведінкової агресивності працівників поліції різної статі, проведено їх порівняльний аналіз. Зроблено співставлення показників тестометричної та поведінкової агресивності працівників поліції, на підставі чого зроблено висновки про принципову можливість використання психологічного тренінгу як засобу психологічної діагностики їх агресивної поведінки.

Ключові слова: *агресія, агресивна поведінка, поведінкова діагностика, працівники поліції, психологічний тренінг.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Агресія в суспільній свідомості ототожнюється з насильством та його наслідками, тому має головним чином негативну конотацію загрози, ворожості, шкоди, образи чи нападу, сприймаючись у суспільстві як відхилення від норми, певне порушення правил сумісного існування людей, яке необхідно стримувати, приборкувати чи викорінювати. У психології агресія розуміється не тільки як негативне явище – ще з часів появи психоаналітичної школи стало зрозумілим, що вона може слугувати механізмом розвитку й адаптації людини, а з розвитком гуманістичної школи сформувався остаточний поділ агресії на конструктивну (доброякісну, що сприяє підтримці життєздатності) та деструктивну (злаякісну, не пов'язану зі збереженням життя), що дає підстави вважати агресію не-

від'ємною складовою нормальної особистості та її поведінки.

Існує низка професій, представники яких перебувають під впливом підвищеної ймовірності зіткнення з агресією інших людей або необхідності самим учиняти агресивні дії. Серед них – представники силових структур і правоохоронних органів, зокрема працівники поліції. Вони постійно потрапляють у ситуації агресивної взаємодії з правопорушниками, часто виконують завдання щодо обмеження прав законослухняних громадян шляхом застосування примусу або із загрозою його застосування, тому законом їх наділено відповідними правами й обов'язками, які регламентують правомірну поведінку поліцейських у площині відносин, що супроводжується агресією.

Спостерігається амбівалентність вимог до агресивності працівників поліції: вона повинна

бути вираженою настільки сильно, щоб давати змогу ефективно виконувати силові завдання та функції, і водночас бути мінімальною, щоб не завдавати громадянам та організаціям надмірної шкоди. Дивлячись на результати діяльності поліції, бачимо, що дотримання такого балансу – це складна справа. На неї надходять численні скарги через перевищення меж необхідної агресії. Наприклад, за даними Харківського інституту соціальних досліджень і Харківської правозахисної групи, від насильства в поліції торік постраждала 641 тисяча українців, і ще 96 тисяч стали жертвами катувань (за [1]). Однак здається, що не менша кількість скарг надходить у зв'язку із бездіяльністю, невтручанням працівників поліції у напружені ситуації або їх невмінням діяти агресивно, що визнає й сам міністр внутрішніх справ [2].

На пошук «золотої середини» агресії спрямовує не лише запит суспільства, а й чинні вимоги до кандидатів на посади поліцейських, а отже – діюча система професійно-психологічного відбору та психологічного супроводження несення служби працівниками поліції. У психограмах усіх основних видів діяльності поліції (слідчої, оперативно-розшукової, превентивної) зазначається вимога «середнього рівня агресивності» за показниками різних психодіагностичних методик [3]. Тому цікавим і, на наш погляд, потенційно корисним для відбору кадрів у поліцію є поведінкова діагностика агресивності кандидатів, яку можна проводити під час групового етапу професійно-психологічного відбору.

Стан дослідження проблеми

Серед фундаторів сучасних теорій і концепцій агресії перебувають Л. Берковіц [4], Р. Берон та Д. Річардсон [5], А. Бандура та Р. Уолтерс [6], Є. Ільїн [7], О. Кернберг [8], К. Лоренц [9], А. Реан [10], Е. Фромм [11], І. Фурманов [12] та ін.

У сучасній юридичній психології проблематику агресивності висвітлювали О. Бандурка, С. Бочарова та О. Землянська [13], Л. Балабанова [14], І. Віденєєв [15], Г. Попова та Н. Мілорадова [16], Л. Казміренко та Н. Тужеляк [17], М. Саппа [18], С. Миронець і О. Тімченко [19], О. Цільмак [20], С. Яковенко [21] та ін.

Так, провідна українська дослідниця у галузі юридичної психології О. М. Цільмак опублікувала дуже добрий конспект теоретичного узагальнення відповідної проблематики [22], ця інформація також є доступною у численних публікаціях і підручниках з досліджуваної проблематики.

Вивчення агресивності як особистісної риси здійснюється зазвичай за допомогою

опитувальників, тестів і проєктивних методів психологічної діагностики. Однак поряд із типовими, притаманними для самоописів чинниками викривлень результатів питання (критерії) у методиках діагностики агресивності є здебільшого інтуїтивно-зрозумілими для респондентів, що не виключає обрання відповідей за принципом соціальної бажаності [23]. Відкритим залишається питання кореляції «реальної» (поведінкової) та «тестометричної» агресивності поліцейських.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягала в обґрунтуванні психологічного тренінгу як методу психологічної діагностики поведінкової агресивності поліцейських.

Для досягнення цієї мети було поступово вирішено таку низку завдань:

- вивчити показники тестометричної агресивності працівників поліції;
- визначити критерії та рівні прояву агресивної поведінки працівників поліції в процесі виконання психотренінгової вправи;
- виявити взаємозв'язки тестометричної та поведінкової агресивності працівників поліції.

Наукова новизна дослідження

Проблема діагностики агресивної поведінки вперше у вітчизняній юридичній психології вирішується шляхом синтезу поведінкового й тестометричного підходів.

Матеріали та методи досліджень

Упродовж кількох останніх років на кафедрі педагогіки та психології Харківського національного університету внутрішніх справ проводиться підвищення кваліфікації працівників різних підрозділів Національної поліції України, в межах якого було здійснено емпіричне дослідження їх агресивності під час психологічного тренінгу «Стресостійкість».

Загалом емпіричним дослідженням охоплено 138 працівників поліції віком 24–35 років з різних областей України, з яких 57 жінок та 81 чоловік, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Харківського національного університету внутрішніх справ.

Для визначення тестометричної агресивності досліджуваних було використано два стандартизованих опитувальника діагностики агресивності (П. Ковальова – Є. Ільїна та Л. Почебут) і проєктивну методику «Тест руки» Е. Вагнера.

Показники поведінкової агресивності працівників поліції визначались під час *психотренінгової вправи «Стілець»*, розробленої С. Ларіоновим. Порядок її проведення є таким.

Із навчальної групи, попередньо «розігрітої» в процесі заняття, обираються 6-7 учасників, які бажають узяти участь у виконанні вправи. Тренер виставляє їх навколо порожнього стільця, дозволяє уважно подивитись на нього та запам'ятати його, а потім дає учасникам інструкцію: *«Подивіться уважно на цей стілець, запам'ятайте його. Уявіть, що це – ваш улюблений стілець, що ви його придбали для себе особисто, і він вам дуже дорогий. Зараз ви вийдете з аудиторії, там вам зав'яжуть очі, ви будете заходити по одному. Десь тут буде схований ваш стілець. Вам необхідно знайти його і сісти на нього. Дуже важливо – сісти на ваш стілець»*. Призначається особа, яка за дверима аудиторії зав'язуватиме очі учасникам та заводитиме їх усередину.

Після того як учасники вийшли за двері, з-поміж інших слухачів обираються дві особи (чоловік і жінка), яким дається така інструкція: *«Після того як ваш колега зайде в аудиторію й почне шукати стілець, ви повинні непомітно зайняти його і, сидючи мовчки, не віддавати стілець, що б не відбувалось»*. Сідати на стілець повинна особа однієї статі з учасником. Розмовляти особі, яка його займає, не дозволяється, щоб не затягувати час виконання вправи.

Таким чином, під час зіткнення учасника зі стільцем, виявляється, що той кимось зайнятий, і в такій ситуації невизначеності досліджуваній, намагаючись сісти на стілець, демонструє одну або декілька з можливих стратегій поведінки.

Багатократне повторення зазначеної вправи протягом кількох років на різноманітному контингенті досліджуваних дало змогу узагальнити основні стратегії поведінки, які використовуються учасниками для вирішення завдання:

1) «заперечення» – уникнення від виконання вправи в різноманітні способи (пряма відмова виконати вправу; посилення на моральні норми: «я не можу сісти, тут зайнято»;

тривале пасивне вичікування поряд зі стільцем; надтривалий пошук стільця, «кружляння» навколо нього тощо);

2) «заміщення» – намагання виконати вправу не зовсім так, як необхідно (пошук іншого «такого ж самого» стільця, намагання сісти на спинку, намагання сісти на коліна другому учаснику тощо);

3) «пошук допомоги» – вербалізація невпевненості, додаткових питань, закликів до аудиторії поради чи допомогти;

4) «регрес» – демонстрація інфантильних форм поведінки (недоречний сміх, дитяче мовлення (слова чи інтонації), дитяча міміка, плач тощо);

5) «співробітництво», яке полягає у повноцінній спробі встановити вербальний контакт із другим учасником, який сидить на стільці;

6) «агресія», здебільшого фізична (спроби зіштовхнути другого учасника зі стільця, спроби зробити іншому учаснику боляче або неприємно, різке висмикування стільця з-під сидячого тощо).

Зазначені стратегії поведінки було обрано як шкали. Кожному учаснику викладачем-психологом виставлялись такі бали:

0 – стратегія не спостерігалась або майже не спостерігалась (низький рівень);

1 – стратегія явно спостерігалась (середній рівень);

2 – стратегія спостерігалась упродовж усієї вправи або призвела до успіху (високий рівень).

Обговорення результатів дослідження

На першому етапі емпіричного дослідження вивчались показники тестометричної агресивності досліджуваних працівників поліції. Використані опитувальники вивчення агресивності мають шкали, що перетинаються за змістом, тому будуть проаналізовані разом (таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика показників тестометричної агресивності працівників поліції різної статі (М, m, балів)

Методика	Шкали агресії	Жінки		Чоловіки		t _{емп}	sig (p)
		М	m	М	m		
Ковальова – Ільїна	Пряма вербальна	6,78	2,18	5,79	2,21	2,10	0,04
	Непряма вербальна	6,28	2,00	4,54	2,31	3,84	0,001
	Непряма фізична	2,66	2,62	2,51	2,10	0,27	–
	Пряма фізична	3,59	2,83	5,93	2,17	-4,13	0,001
Почебут	Вербальна	5,38	2,17	4,34	1,90	2,32	0,02
	Фізична	2,72	1,97	4,32	1,77	-3,92	0,001
	Предметна	3,09	1,51	2,63	1,81	1,34	–
	Емоційна	2,88	1,85	2,60	1,75	0,70	–
	Самоагресія	4,38	1,54	4,01	1,90	1,01	–

Із таблиці 1 видно, що досліджувані чоловіки схильні демонструвати статистично значимо вищі показники фізичної агресії, що підтверджується даними обох використаних опитувальників. Так, за методикою Ковальова – Ільїна, у них більший, ніж у жінок, показник прямої фізичної агресії ($5,93 \pm 2,17 > 3,59 \pm 2,83$; $p \leq 0,001$), а за методикою Почебут – більший показник фізичної агресії ($4,32 \pm 1,77 > 2,72 \pm 1,97$; $p \leq 0,001$).

Загалом чоловіків-працівників поліції слід охарактеризувати, за результатами психодіагностичного вивчення, як малоагресивних, оскільки жоден показник не досягнув високого рівня сформованості. Чоловікам більш притаманні прямі форми агресії, насамперед фізичної. Найменшою мірою у цій групі виражено показники непрямої фізичної ($2,51 \pm 2,10$), предметної ($2,63 \pm 1,81$) та емоційної агресії ($2,60 \pm 1,75$).

Жінки, в свою чергу, статистично значимо більшою мірою, ніж чоловіки, схильні до проявів вербальної агресії, що також підтверджується

обома використаними методиками. За методикою Ковальова – Ільїна у них виявлено більші показники прямої ($6,78 \pm 2,18 > 5,79 \pm 2,21$; $p \leq 0,04$) та непрямої вербальної агресії ($6,28 \pm 2,00 > 4,54 \pm 2,31$; $p \leq 0,001$), а за методикою Почебут – більший показник вербальної агресії ($5,38 \pm 2,17 > 4,34 \pm 1,90$; $p \leq 0,02$).

Жінки-поліцейські, як і чоловіки, в цілому є малоагресивними. У них найбільш сформовано показники вербальної ($5,38 \pm 2,17$), зокрема прямої ($6,78 \pm 2,18$) й непрямої ($6,28 \pm 2,00$), агресії. Найменш характерним для них є використання фізичної агресії.

У таблиці 2 подано результати вивчення працівників поліції за проєктивним тестом руки Е. Вагнера.

Академік Є. П. Ільїн [7] визначає коридор норми агресії (-1; 1), тобто наведені в таблиці дані переконують, що за тестом руки працівники поліції, як чоловіки ($-0,06 \pm 2,36$), так і жінки ($-1,09 \pm 2,89$) є малоагресивними, причому жінки в цілому є менш агресивними, ніж чоловіки. Це підтверджує одержані вище результати.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика показників агресивності працівників поліції різної статі за тестом руки (М, m, балів)

Пояснення	Шкали	Жінки		Чоловіки		$t_{\text{емп}}$	sig (p)
		М	m	М	m		
Агресивні тенденції	Агресія (Agg)	3,81	1,89	3,54	1,53	0,70	–
	Вказівка (Dir)	2,84	1,37	2,99	1,52	-0,47	–
Неагресивні тенденції пристосування	Страх (F)	1,63	0,91	1,49	0,78	0,75	–
	Емоційність (Aff)	2,38	1,85	2,07	1,56	0,80	–
	Комунікація (Com)	3,94	2,87	2,43	2,07	2,67	0,01
	Залежність (Dep)	1,44	1,01	1,12	1,07	1,44	–
Не мають стосунку до агресії	Демонстративність (Ex)	1,91	1,38	1,87	1,53	0,13	–
	Потворність (Crip)	0,44	1,52	0,31	1,01	0,44	–
	Активна безособовість (Act)	4,41	3,63	3,63	2,04	1,13	–
	Пасивна безособовість (Pas)	1,44	0,91	1,50	1,32	-0,28	–
	Опис (Des)	0,28	1,09	0,37	1,30	-0,35	–
Сумарний показник агресивності		-1,09	2,89	-0,06	2,36	-1,97	0,05

У групі жінок виявлено статистично значимо більшу середню кількість відповідей по шкалі комунікації ($3,94 \pm 2,87 > 2,43 \pm 2,07$; $p \leq 0,01$), що свідчить про їх більшу налаштованість на спілкування. Інших відмінностей між групами чоловіків і жінок за цим тестом не виявлено.

У групі чоловіків найбільш вираженими є показники активної безособовості ($3,63 \pm 2,04$), агресії ($3,54 \pm 1,53$) та вказівки ($2,99 \pm 1,52$).

У групі жінок отримано схожі результати. Найбільш вираженими у них є показники активної безособовості ($4,41 \pm 3,63$), комунікації ($3,94 \pm 2,87$), агресії ($3,81 \pm 1,89$) та вказівки ($2,84 \pm 1,37$).

Висока частота відповідей за шкалою активної безособовості, за даними автора адаптованого варіанту методики [23], вказує на певну «товстошкірість», нечутливість до впливу соціуму, а поєднання показників агресії та

вказівки – на низьку чутливість до думки оточуючих, небажання побудови симетричних відносин, у підсумку – на агресивну орієнтацію у міжособистісній взаємодії.

Подальший перебіг дослідження був

спрямований на діагностування поведінкової агресивності досліджуваних працівників поліції під час виконання ними психотренінгової вправи «Стілець». Отримані результати подано у таблиці 3.

Таблиця 3

**Порівняльна характеристика стратегій поведінки працівників поліції різної статі
(у % від спостережень)**

Стратегія	Рівень	Жінки	Чоловіки	$\Phi_{\text{емп}}$	p
Заперечення	низький	73,7	85,2	1,66	0,05
	середній	21,1	3,7	3,27	0,01
	високий	5,3	11,1	1,25	–
Заміщення	низький	47,4	70,4	2,73	0,01
	середній	31,6	11,1	2,91	0,01
	високий	19,3	18,5	0,37	–
Пошук допомоги	низький	42,1	61,7	2,43	0,01
	середній	29,8	23,5	1,22	–
	високий	26,3	14,8	1,66	0,05
Агресія	низький	21,1	13,6	0,94	–
	середній	15,8	22,2	0,95	–
	високий	63,2	63,0	0,02	–
Регрес	низький	21,1	48,1	3,36	0,01
	середній	36,8	33,3	0,42	–
	високий	42,1	18,5	3,22	0,01
Співробітництво	низький	73,7	77,8	0,55	–
	середній	19,3	11,1	1,58	–
	високий	7,0	11,1	1,26	–

Завдяки аналізу наведених у таблиці 3 даних з'ясовано, що заперечення – одна з найменш використовуваних працівниками поліції стратегій поведінки. Вони є головним чином цілеспрямованими, мотивованими на виконання завдання. Лише 26,4 % жінок і 14,8 % чоловіків тією чи іншою мірою намагаються уникнути досягнення мети. При цьому жінки дещо частіше за чоловіків використовують стратегію заперечення (21,1 % > 3,7 %; $p \leq 0,01$), здебільшого намагаючись затягувати вправу. У чоловіків заперечення – це поодинокі випадки, але головним чином – це прямі й однозначні відмови від спроби сісти на стілець навіть після тиску тренера (він може говорити, наприклад, «Вам неодмінно треба сісти на стілець, це наказ»).

В обговореннях, які відбуваються після виконання вправи, з'ясовується, що частіше за все заперечення використовують досвідчені чоловіки, які й у професійній діяльності здатні відмовитись виконувати безглузді або неправомірні накази. У молодих працівників заперечення практично не спостерігається. Здається, що відмова від виконання наказу – це погана риса для працівника поліції, але тут

доцільно згадати знамениті експерименти С. Мілгрема, де відсоток учасників, що відмовились бити піддослідних током, був майже таким само незначним.

Заміщення є однією з типових стратегій поведінки для жінок-поліцейських (використовують 50,9 % учасниць), на відміну від чоловіків (29,6 %). Жінки частіше за все намагаються сісти на коліна особі, яка сидить на стільці, а чоловіки схильні знайти «інший такий самий стілець». Це означає, що жінки більш прагнуть виконати конкретне завдання, але іншим шляхом, тоді як чоловіки більш схильні підмінити завдання, робити щось схоже, але не те саме, що їм потрібно.

Обговорення показує, що професійні ситуації, де поліцейські використовують стратегію заміщення, частіше зустрічаються у жорстко субординованих колективах патрульної поліції та дільничних офіцерів поліції, в умовах яких необхідно будь-що виконувати вказівки керівника. При цьому сам факт виконання завдання часто виявляється більш цінним для працівника, ніж якість отриманого результату (наприклад, боротьба з незаконною торгівлею на вулицях чи відпрацювання розпиття спиртних

напоїв у публічних місцях). Заміщення рідше спостерігається у працівників, в колективах яких менш субординовано систему відносин, частіше – у слідчих і працівників оперативних підрозділів поліції. Не виконати завдання там часто виявляється кращим, ніж виконати його погано, тобто цінується саме якість отриманих результатів праці.

Стратегія пошуку допомоги використовується переважно більшістю жінок (57,9 %) та значною частиною чоловіків (38,3 %). Проявляється ця стратегія у закликах до аудиторії про допомогу («Що тепер?», «І що мені робити?»), часто поєднуючись із регресивними проявами (напружений сміх, недоречний гумор тощо). Жінки зазвичай починають шукати допомогу вже після зіткнення із зайнятим стільцем, а чоловіки – одразу, ввійшовши до аудиторії. Зауважимо, що використання цієї стратегії у разі встановлення контакту з аудиторією полегшує подальшу агресію учасників. Спостерігається класичний феномен розмиття відповідальності, коли учасник спочатку питає: «То що, мені скидати його зі стільця?», а потім починає це робити, виправдовуючись тим, що йому ніхто не забороняв так робити. Іноді в учасників, особливо слідчих, спостерігаються спроби пересвідчитись у правильності кожного кроку чи дії. Крім того, це характерно для молодих працівників.

Подальше обговорення вправи дає змогу переконатись, що пошук допомоги як стратегію професійної діяльності схильні використовувати працівники поліції, посадові обов'язки яких є жорстко процесуально унормованими або регламентованими керівництвом (слідчі та дільничні працівники поліції). Здається, що така стратегія поведінки зворотно корелює з ініціативністю та самостійністю, дозволяє працівникам не приймати самостійні рішення, а перекладати відповідальність за власні дії на тих, із ким радились.

Отримані вище результати тестометричної агресивності досліджуваних дозволили зробити два проміжних узагальнення:

1) тестометричні показники агресивності досліджуваних працівників поліції виражено в цілому на низькому рівні;

2) чоловіки головним чином схильні до більших проявів фізичної агресії, а жінки – до вербальної.

Із поданого у таблиці 3 видно, що результати поведінкової діагностики виявляються дещо відмінними, а в чомусь суперечать даним тестування. Так, у процесі виконання вправи і чоловіки, і жінки були високоаг्रेसи-

вними (більше 60 %), що суперечить результатам вивчення тестометричної агресивності. При цьому агресія досліджуваних була переважно фізичною та імпульсивною незалежно від статі. Вони реагували на учасника, що сидів на «їхньому» стільці, як на неочікувану перешкоду, яку усували, навіть не замислюючись про доцільність і прийнятність своєї поведінки, вважаючи її єдиною можливою. Цікава закономірність полягає в тому, що жінки здебільшого докладають зусилля для маніпуляцій з тілом іншого учасника (тягають за руки, штовхають, дають шию та ін.), а чоловіки – маніпулюють зі стільцем, намагаючись висмикнути чи відібрати його.

Після виконання вправи з'ясувалось, що така агресія для учасників є суб'єктивно реактивною та захисною («Він не мав права сидіти на мій стілець», «Я забирав своє», «Він перешкоджає мені виконати завдання» тощо).

Як і у випадку із стратегією заміщення, можна зробити висновок про те, що чоловіки більше поважають суверенність особистісного простору, особистісні кордони іншої людини, ніж жінки. Можливо, це зумовлено досвідом агресії, адже чоловіки краще усвідомлюють, після яких дій може настати зустрічна агресія з боку іншого учасника.

Тут доцільно зауважити, що більш агресивно поведуться працівники, які не мали досвіду силового протистояння з громадянами (жінки, молоді працівники, слідчі). Ті ж, хто часто стикається з агресією у професійній діяльності (патрульні й оперативні працівники), або взагалі не використовують цю стратегію, або ж роблять це дуже дозовано та швидко.

Агресивні учасники, як правило, швидко усвідомлюють свою неправоту, намагаються просити вибачення у того, хто сидів на стільці. Особливо цей ефект підсилюється, якщо сісти на стілець у наступному «раунді» вправи буде той самий учасник, який поведився агресивно.

Під регресом малась на увазі поведінка, якій притаманні дитячі, інфантильні прояви, що явно не відповідали умовам вправи й не були адаптивними щодо виконання завдання. Із таблиці видно, що регрес тією чи іншою мірою притаманний половині чоловіків (48,1 %) та переважній більшості жінок (78,9 %). У чоловіків це головним чином міміка (вимушена посмішка) й екстралінгвістичні вкраплення (короткий сміх, вигуки), а у жінок – міміка, жести та пози. Саме у жінок у ситуаціях неочікуваного зіткнення з перешкодою можна було спостерігати широкий спектр регресивних

проявів (притискування рук до обличчя, плач, схлипування, маятникоподібні руки тулубом, закусання губ, їх згортання у «трубочку», облизування, гризіння нігтів та ін.).

На нашу думку, ступінь регресу під час виконання цієї вправи – це свідчення загального рівня стресостійкості особистості, її психологічної готовності до дій у ситуаціях невідомості. Агресія й регрес мають певну зворотну взаємозалежність. Із тих працівників (без урахування статі), хто впевнено використовував агресивну стратегію поведінки, тільки 20,7 % також показували регресивні тенденції. Тобто працівники схильні або впевнено, «по-дорослому», забирати стілець (агресія), або «по-дитячому» невпевнено шукати інші шляхи.

Остання стратегія – співробітництва – спостерігалась у найменшій кількості учасників незалежно від статі. Після закінчення вправи майже всі працівники говорили про те, що «треба було розмовляти з тим, хто сидів на стільці, але я про це чомусь не подумав». Це стосувалось представників абсолютно всіх вікових і професійних груп: поліцейські майже не використовували комунікацію як спосіб досягнення мети вправи. Лише близько 25 % працівників намагались установити вербальний контакт із тим, хто сидів на стільці, і тільки близько 10 % повторювали ці спроби хоча б двічі. Зазначене свідчить, на нашу думку, про

вкрай низький рівень психологічної підготовленості працівників поліції до професійної діяльності.

Наступним кроком дослідження стало з'ясування зв'язків тестометричної та поведінкової агресивності працівників поліції. Слід указати, що ми не були оптимістично налаштовані у цьому завданні. Ще з часів Г. Олпорта відомо, що кореляція особистісної риси з реальною поведінкою майже завжди перебуває на рівні 0,2–0,3, тобто не досягає статистичної значущості [24]. Інакше кажучи, вимірюваний за допомогою тестів та опитувальників показник особистісної риси явно недостатньо пояснює й прогнозує реальну поведінку людини, адже вона – багатофакторне явище.

Ураховуючи, що показник поведінкової агресії є порядковим, а не інтервальним, застосування методів кореляційної статистики було недоцільним. Тому для перевірки зв'язків між показниками агресії вибірка досліджуваних була розподілена на три групи:

- а) високоагресивні (отримали 2 бали за шкалою поведінкової агресії);
- б) помірковано агресивні (отримали 1 бал);
- в) неагресивні (отримали 0 балів).

У таблиці 4 подано результати порівняльного аналізу середніх показників тестометричної агресивності у групах, виділених за рівнями поведінкової агресії.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика показників тестометричної агресивності у працівників поліції з різними рівнями прояву поведінкової агресії (М, м, балів)

Методика	Шкали	Неагресивні		Помірковано агресивні		Високо агресивні		$t_{1-2, p}$	$t_{2-3, p}$	$t_{1-3, p}$
		М	м	М	м	М	м			
Ковальова – Ільїна	Пряма вербальна	5,25	1,83	6,78	1,56	6,45	2,23	-1,94*	0,50	-1,96*
	Непряма вербальна	5,25	1,83	6,33	1,58	5,28	2,39	-1,30	1,54	-0,03
	Непряма фізична	3,50	2,78	3,11	2,03	2,76	2,26	0,33	0,44	0,69
	Пряма фізична	4,88	3,18	4,00	1,94	4,66	2,64	0,68	-0,81	0,18
Почебут	Вербальна	3,75	2,12	4,22	1,39	4,86	2,08	-0,54	-1,06	-2,02*
	Фізична	3,25	2,38	2,78	1,20	3,69	1,97	0,51	-1,98*	-0,48
	Предметна	2,00	1,51	3,44	2,01	2,93	1,73	-1,99*	0,69	-2,04*
	Емоційна	2,50	2,56	2,89	1,36	2,41	1,88	-0,38	0,83	0,09
	Самоагресія	3,75	1,67	4,56	1,81	3,66	1,52	-0,95	1,35	0,15
Вагнера	Агресія	4,13	1,25	3,67	1,58	3,83	2,00	0,67	-0,25	0,52
	Вказівка	3,38	0,92	3,22	1,72	3,03	1,84	0,23	0,28	0,72

Примітка: відмінності між групами є статистично значущими: * при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,001$.

Із наведених у таблиці 4 даних видно, що жоден показник агресивності працівників полі-

ції не зростає лінійно в разі порівняння між групами, виділеними за рівнем поведінкової агресії.

Аналізуючи таблицю більш ретельно, можна побачити, що деякі показники виявляються найвищими (найнижчими) у групі із поміркованим рівнем поведінкової агресії. Це може вказувати на той факт, що реальна поведінкова агресивність – полідетерміноване, мультифакторне явище. Це означає також, що лінійних зв'язків між тестометричною й поведінковою агресивністю у нашому дослідженні не виявлено.

Для отримання дещо спрощеного уявлення можна використати метод полярних груп, зосередившись на показниках працівників поліції з високим і низьким рівнем поведінкової агресивності.

У зазначених групах статистично значимо відрізняються три, а, по суті, два показники: прямої вербальної агресії ($5,25 \pm 1,83 < 6,45 \pm 2,23$; $p \leq 0,05$), вербальної агресії ($3,72 \pm 2,12 < 4,86 \pm 2,08$; $p \leq 0,05$) та предметної агресії ($2,00 \pm 1,51 < 2,93 \pm 1,73$; $p \leq 0,05$), сформовані більшою мірою у групі з високим рівнем поведінкової агресії.

Таким чином, виявлено три показники тестометричної агресивності працівників поліції, які відрізняються між полярними групами за поведінковою агресивністю. Указані показники, а саме вербальна та предметна агресія, якраз і слугують емпірично верифікованими тестометричними індикаторами поведінкової агресивності й можуть бути використані для її оцінювання в процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію та в психологічному супроводженні службової діяльності працівників поліції.

Що ж стосується цінності інших показників агресивності, оцінка їх валідності для вимірювання реальної агресивності працівників поліції виявляється сумнівною.

Звісно, опитувальники й тести не можна «розривати» на окремі шкали, використовуючи їх окремо, тим більше, що існує й певна інтеркореляція між шкалами. Для її перевірки був проведений кореляційний аналіз за допомогою r -коефіцієнта кореляції Пірсона (таблиця 5).

Таблиця 5

Характеристика взаємозв'язків тестометричних показників агресивності працівників поліції (г)

Методика	Шкали	Пряма вербальна	Вербальна	Предметна
Ковальова – Ільїна	Непряма вербальна	0,360**	0,340**	0,241*
	Непряма фізична	0,298**	0,227*	0,514**
	Пряма фізична	0,287**	0,280**	0,225*
Почебут	Фізична	0,315**	0,343**	0,277**
	Емоційна	0,469**	0,397**	0,291**
	Самоагресія	–	0,203*	0,260**
Вагнера	Агресія	–	–	–
	Вказівка	–	–	–

Примітка: кореляційні зв'язки є статистично значущими: * при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,01$.

Аналізуючи наведені у таблиці дані, можна дійти висновку про наявність численних тісних взаємозв'язків між показниками агресивності, які вимірюються за допомогою стандартизованих опитувальників. Це вказує на те, що використані два опитувальники дійсно дають хороше уявлення про реальний рівень поведінкової агресивності працівників поліції за умов наявності в них високого рівня вербальної та предметної агресії, виявленого цими методиками.

Що стосується тесту руки Е. Вагнера, його цінність для психологічної діагностики агресивності працівників поліції не підтверджується.

Висновки

Дослідження особливостей та взаємозв'язків тестометричної та поведінкової агресивності працівників Національної поліції України дозволило зробити низку теоретичних узагальнень та емпіричних висновків щодо проблеми застосування психологічного тренінгу як інструменту її психологічної діагностики.

1. Аналіз наукових джерел із проблематики агресивності дозволив констатувати її відмінну теоретичну узагальненість, єдність думок дослідників щодо типів, видів і форм агресії, її сутності та детермінант. Можна стверджувати, що на сьогодні психологічна теорія агресії є завершеною і не дискутується.

Але у напрямку психологічної діагностики агресії залишається чимало «білих плям», що викликано комплексністю феномену агресії.

2. На підставі аналізу результатів опитувальників діагностики агресивності з'ясовано, що працівники поліції в цілому характеризуються низьким рівнем особистісної та поведінкової агресивності. У чоловіків – працівників поліції виявлено статистично значимо вищий рівень фізичної агресії, ніж у жінок. Жінки, у свою чергу, більшою мірою, ніж чоловіки, схильні до проявів вербальної агресії.

Аналіз проективної методики діагностики агресивності підтверджує результати опитувальників щодо загально низького рівня агресивності працівників поліції. Визначено, що останнім незалежно від статі притаманні нечутливість до впливу соціуму, низька чутливість до думки оточуючих і небажання побудови симетричних відносин, що у підсумку вказує на агресивну орієнтацію в міжособистісній взаємодії.

3. Поведінкова діагностика досліджуваних працівників поліції відбувалась за результатами проведення з ними психотренінгової вправи «Стілець» у процесі спостереження за проявами поведінкових стратегій заперечення, заміщення, пошуку допомоги, агресії, регресу та співробітництва. Оцінювання вираженості поведінки за зазначеними стратегіями здійснювалось за трьома рівнями: низьким, середнім і високим. З'ясовано, що найбільш типовими для працівників поліції є використання агресивної та регресивної стратегій поведінки й пошуку допомоги.

У результаті психотренінгової вправи та її обговорення з досліджуваними вивчено особливості використання ними зазначених стратегій поведінки. Так, заперечення – одна з найменш використовуваних працівниками поліції стратегій поведінки. Частіше за все заперечення використовують досвідчені чоловіки, які й у професійній діяльності здатні відмовитись виконувати безглузді або неправомірні накази. Натомість у молодих працівників заперечення практично не спостерігається.

Визначено, що заміщення є однією з типових стратегій поведінки для жінок-поліцейських і дещо менше – для чоловіків. Професійні ситуації, де поліцейські використовують цю стратегію, частіше зустрічаються у жорстко субординованих колективах патрульної поліції та дільничних офіцерів поліції, в умовах яких необхідно будь-що виконувати вказівки керівника. Заміщення рідше спостерігається у працівників, у колективах яких менш форма-

лізовано відносини, частіше – у слідчих і працівників оперативних підрозділів поліції.

Виявлено, що стратегія пошуку допомоги використовується переважно більшістю жінок і значною частиною чоловіків. Пошук допомоги у професійній діяльності схильні використовувати працівники поліції, посадові обов'язки яких є жорстко процесуально унормованими або регламентованими керівництвом (слідчі та дільничні працівники поліції). Ця стратегія дозволяє їм не приймати самостійні рішення, а відповідальність за власні дії перекладати на оточуючих.

З'ясовано, що регрес тією чи іншою мірою притаманний половині чоловіків і переважній більшості жінок. У чоловіків це головним чином міміка (вимушена посмішка) й екстралінгвістичні вкраплення (короткий сміх, вигуки), а у жінок – міміка, жести та пози. Визначено, що агресія й регрес мають певну зворотну взаємозалежність.

Поведінкова діагностика показала, що чоловіки та жінки були високоагресивними, що суперечить результатам вивчення тестометричної агресивності. При цьому агресія досліджуваних була переважно фізичною та імпульсивною незалежно від статі. З'ясовано, що чоловіки більше поважають суверенність особистісного простору й особистісні кордони іншої людини, ніж жінки. Можливо, це зумовлено досвідом агресії, адже чоловіки краще усвідомлюють, після яких дій може настати зустрічна агресія з боку іншого учасника. Більш агресивно поведуться працівники, які не мали досвіду силового протистояння з громадянами. Ті ж, хто часто стикаються з агресією у професійній діяльності, дуже дозвано використовують цю стратегію.

Показано, що стратегія співробітництва спостерігалась у найменшій кількості учасників незалежно від статі. Поліцейські майже не використовували комунікацію як спосіб досягнення мети вправи. Зазначене свідчить, на нашу думку, про вкрай низький рівень психологічної підготовленості працівників поліції до професійної діяльності.

4. Виявлено, що жоден тестометричний показник агресивності працівників поліції не зростає лінійно в разі порівняння між групами, виділеними за рівнем поведінкової агресії. Це вказує на той факт, що реальна, поведінкова агресивність – полідетерміноване, мультифакторне явище.

Визначено два показники тестометричної агресивності працівників поліції, які відрізняються у полярних за поведінковою

агресивністю груп. Вербальна та предметна агресія, таким чином, слугують емпірично верифікованими тестометричними індикаторами поведінкової агресивності й можуть бути використані для її оцінювання в процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію та в психологічному

супроводженні службової діяльності працівників поліції.

Як загальний висновок пропонується визнати прийнятність і доцільність використання психологічного тренінгу як засобу діагностики агресивності працівників Національної поліції України.

Список бібліографічних посилань

1. Войтович О. Тортури нової поліції: чому й надалі катують українців? // Deutsche Welle : сайт. 19.01.2018. URL: <https://p.dw.com/p/2qygV> (дата звернення: 20.08.2018).
2. Бездіяльність поліції в Миколаєві Аваков пояснив складнощами процесу реформування МВС / джерело: ТСН // 112.ua : сайт. 05.09.2016. URL: <https://ua.112.ua/polityka/bezdiialnist-politsii-v-mykolaievi-avakov-poiasnyv-skladnoshchamy-protseesu-reformuvannia-mvs-336237.html> (дата звернення: 20.08.2018).
3. Методичні рекомендації «Використання методик психологічної експрес-діагностики індивідуально-психологічних якостей особистості у роботі з персоналом» : лист ДКЗ МВС України від 08.07.2008 № 6/2/1-3548. Київ : МВС України, 2008. 40 с.
4. Берковиц Л. Агрессия, последствия, контроль. М. : Академия, 2001. 512 с.
5. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. : Питер, 1997. 336 с.
6. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. М. : Академия, 1999. 512 с.
7. Ильин Е. П. Психология агрессивного поведения. СПб. : Питер, 2014. 368 с.
8. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. М. : Класс, 1998. 368 с.
9. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). М. : Прогресс, 1994. 269 с.
10. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. № 5. С. 3–18.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М. : Республика, 1994. 447 с.
12. Фурманов И. А. Детская агрессивность. М. : Сфера, 1996. 192 с.
13. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология. Харьков : Титул, 2006. 680 с.
14. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) : моногр. Донецк : Сталкер. 432 с.
15. Віденєєв І. О., Балабанова Л. М. Особливості прояву агресивної поведінки у деліквентних підлітків та школярів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2001. Вип. 1. 6 с. URL: <http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol1/2.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
16. Попова Г. В., Мілорадова Н. Е. Особливості саморегуляції психічних станів працівників органів внутрішніх справ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 379–388.
17. Казміренко Л. І., Тужеляк Н. М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 444–453.
18. Саппа Н. Н. Вербальная агрессия как объект психолого-правового анализа. *Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири*. 2016. № 4. С. 92–103. URL: <http://bulletinpp.esrae.ru/217-1101> (дата звернення: 20.08.2018).
19. Миронець С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : монографія. Київ : Август Трейд, 2008. 249 с.
20. Цільмак О. М. Психологічні детермінанти проявів агресії у працівників органів внутрішніх справ : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2004. 312 с.
21. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз та ін. Київ : Вид. Паливода А. В., 2006. 260 с.
22. Цільмак О. М. Феномен «ефекту зброї» при дослідженні проявів агресії у працівників органів внутрішніх справ. *Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ*. 2014. № 2. С. 51–69. URL: <http://fund-issled-intern.esrae.ru/2-24> (дата звернення: 20.08.2018).
23. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности. 2-е изд. СПб. : Питер, 2003. С. 310–327.
24. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт. СПб. : Речь, 2002. 480 с.

Надійшла до редколегії 01.09.2018

ЛАРИОНОВ С. А., МАКАРЕНКО П. В., ДОЦЕНКО В. В. ПОВЕДЕНЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СОТРУДНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ СРЕДСТВАМИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА

Приведены результаты эмпирического исследования агрессивного поведения сотрудников Национальной полиции. Выявлены показатели тестометрической агрессивности

сотрудников полиции разного пола, проведен их сравнительный анализ. Осуществлена стандартизация психотренингового упражнения «Стул» по шкалам, которые отражают стратегии отрицания, замещения, поиска помощи, агрессии, регресса и сотрудничества. Определены критерии проявления и выраженности указанных стратегий в поведении участников тренинга. На этой основе определены показатели поведенческой агрессивности сотрудников полиции разного пола, проведен их сравнительный анализ. Проведено сопоставление показателей тестометрической и поведенческой агрессивности сотрудников полиции, на основе чего сделаны выводы о принципиальной возможности использования психологического тренинга как способа психологической диагностики агрессивного поведения полицейских.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, поведенческая диагностика, сотрудники полиции, психологический тренинг.

LARIONOV S. O., MAKARENKO P. V., DOTSENKO V. V. BEHAVIORAL DIAGNOSTICS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF THE OFFICERS OF THE NATIONAL POLICE BY MEANS OF PSYCHOLOGICAL TRAINING

The results of the empirical research of aggressive behavior of the officers of the National Police have been presented. The objective of the research was to substantiate the psychological training as a method of psychological diagnosis of behavioral aggressiveness of police officers. In total, empirical studies covered 138 police officers aged 24-35 from different regions of Ukraine, where there were 57 women and 81 men who passed advanced training courses at Kharkiv National University of Internal Affairs.

To determine the testometric aggressiveness of the subjects, the authors have used two standardized questionnaires for the diagnosis of aggressiveness (P. Kovalov - Ye. Ilina and L. Pocheubut) and the projective method "Test of a hand" by E. Wagner. The authors have distinguished the indicators of testometric aggression of the officers of the National Police of different gender; have conducted their comparative analysis. It has been found out that police officers in general are characterized by a low level of personal and behavioral aggression. It has been found out that male police officers have a significantly higher level of physical aggression than females. Women, in turn, are more vulnerable to manifestations of verbal aggression than men. Analysis of the projective methodology for the diagnosis of aggression confirms the results of the questionnaires about the general low level of aggressiveness of police officers. It has been determined that police officers, regardless of gender, have intrinsic insensitivity to the influence of society, low sensitivity to the opinion of others, the reluctance to build symmetrical relations, which in the end points to an aggressive orientation within interpersonal interaction.

The standardization of psychological training exercise "Chair" has been carried out in accordance with the scales reflecting strategies of denial, replacement, assistance seeking, aggression, regression and cooperation. The authors have carried out the assessment of the expressiveness of behavior according to the mentioned strategies at three levels: low, medium and high. It has been clarified that the use of aggressive and regressive behavior strategies and assistance seeking are the most typical for police officers.

Comparison of the indicators of testometric and behavioral aggressiveness of the officers of the National Police has been conducted. It has been found out that none of the testometric indicators of aggression of police officers increases linearly in the case of comparison between the groups selected by the level of behavioral aggression. It points to the fact that the real behavioral aggressiveness is a polydeterministic, multifactorial phenomenon. The authors have determined two indicators of testometric aggressiveness of police officers, which differ in polar according to behavioral aggressiveness of groups – they are verbal and substantive aggression. Thus, these types of aggression serve as empirically verified testometric indicators of behavioral aggressiveness and can be used for its evaluation in the process of professional and psychological selection of candidates for service in police and in the psychological support of police officers.

On the basis of the conducted research, the authors have concluded about the fundamental possibility of using psychological training as a mean of psychological diagnosis of aggressive behavior of police officers.

Keywords: aggression, aggressive behavior, behavioral diagnostics, police officers, psychological training.